

такий критерій стає основним для застосування наднаціональних норм. Такий критерій стає визначальним чинником для розмежування національної та наднаціональної юрисдикції.

Список використаних джерел

1. Лук'янець В. С. Правове регулювання відносин конкуренції у Євросоюзі : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 "Міжнародне право" / Лук'янець В. С. – К., 2008. – 242 с.
2. Стахеєва Г. О. Правове регулювання концентрації підприємств в Європейському Союзі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 "Міжнародне право" / Г. О. Стахеєва. – К., 2011. – 19 с.
3. Валітов С. С. Конкурентне право України : навч. посіб. / С. С. Валітов. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 432 с.
4. Журик Ю. В. Антимонопольно-конкурентне право України : навч. посіб. / Ю. В. Журик. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 272 с.
5. Когут О. В. Особливості адміністративних проваджень у справах про недобросовісну конкуренцію : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 "Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право" / О. В. Когут. – Ірпінь, 2004. – 223 с.
6. Справа T-6/89 Enichem v Commission // European Court Review. – 1991. – II-01623.
7. Справи T-13/89; T-4-T-6-8/89; T-9-15/89) Polypropylene // Official Journal. – 1986. – L230/1.
8. Справа T-168/01 GlaxoSmithKlineServicesUnlimited v Commission // European Court Review. – 2006 – II-2969.
9. Вовк Т. В. Система конкурентного законодавства Європейського Союзу. Правове регулювання правил конкуренції в Україні. Шляхи адаптації законодавства України / Т. В. Вовк, С. В. Перемот. – К. : РВА "Тріумф", 2006. – 416 с.
10. Справа C-49/92P Commission v AnixPartecipazioni // European Court Review. – 1999. – I-4125.

11. Справа 41/69 ACF Chemiefarma NV v Commission // European Court Review. – 1970. – 661.
12. Справа Soda-ash/Solvay // Official Journal. – 1991. – L 152/16.
13. Справа 41/69 ACF Chemiefarma NV v Commission // European Court Review. – 1970. – 661.
14. Справа T-53/03 BPB plc v Commission // European Court Review. – 2008. – II-01333.
15. Справа 28/77 Tepea v Commission // European Court Review. – 1978. – 1391.
16. Рішення Комісії у справі NationalPanasonic // Official Journal. – 1982. – L 354/28.
17. Рішення Комісії у справі Viho/Toshiba // Official Journal. – 1991. – L 287/39.
18. Справа ENI/Montedison // Official Journal. – 1987. – 5/13.
19. Справи T-44/02 OP, T-54/02 OP, T-56/02 OP, T-60/02 OP and T-61/02 OP Dresdner Bank v Commission // European Court Review. – 2006. – II-03567.
20. Справи 56 та 58/64 Consten & Grundig v Commission // European Court Review. – 1966. – 299.
21. Справа 45/85 Verbandder Sachversicherer v Commission // European Court Review. – 1987. – 405.
22. Справа 48/69 Imperial ChemicalIndustriesLtd. V Commission (Dyestuffs) // European Court Review. – 1972. – 619.
23. Справа 40/73 Zuiker Unie/Commissione // European Court Review. – 1975 – 1663.
24. Справи 100-103/80 Musique Diffusion Francaise v Commission (Pioneer case) // European Court Review. – 1983. – 1825.
25. Справа C-49/92 P: Commission of the European Communities v Anic Partecipazioni SpA. // European Court reports, 1999. – P. I-04125.
26. Справи 29/83 та 30/83 Compagnie Royale Astruriennes Mines SA and Rheinzink GmbH v Commission // European Court Review. – 1984. – 1679.

Надійшла до редколегії 28.11.14

К. Смирнова, канд. юрид. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОНЯТИЯ "СОГЛАШЕНИЯ", "РЕШЕНИЯ АССОЦИАЦИЙ" И "СОГЛАСИТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКИ" В ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКЕ ЕВРОСОЮЗА

Посвящена анализу форм антиконкурентного поведения на рынке с точки зрения запретов, содержащихся в ст. 101 Договора о функционировании Евросоюза. На основании судебной практики выделены основные отличительные черты для юридической квалификации "соглашений между предприятиями", "решений ассоциаций предприятий" и "согласованной практики".

Ключевые слова: антимонопольное право, Евросоюз, согласованная практика, антиконкурентные соглашения.

K. Smyrnova, PhD, Associate Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE NOTION "AGREEMENTS", "ASSOCIATION DECISIONS", "CONCERTED PRACTICES" IN THE EU LAW ENFORCEMENT PRACTICE

This article analyzes the forms of anti-competitive behavior in the market in terms of the prohibition contained in Art. 101 Treaty on the Functioning of the European Union. On the basis of judicial practice highlights the main distinguishing features are determined for the legal qualification of "agreements between undertakings", "making associations of undertakings" and "concerted practices".

Key words: competition law, the European Union, concerted practice, anti-competitive agreements.

УДК 341

Т. Терехова, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ЄВРОПІ

Досліджено встановлені в ході діяльності Європейського Союзу і Ради Європи принципи діяльності ЗМІ. Встановлено існування цілого ряду таких принципів, які містяться в обов'язкових та рекомендаційних актах ЄС і РЄ, підтверджених у рішеннях європейських регіональних судових інституцій.

Ключові слова: принципи діяльності ЗМІ, право Європейського Союзу, правове регулювання діяльності засобів масової інформації в ЄС, рекомендації Ради Європи.

Одним з найважливіших напрямків діяльності України на шляху до членства в Європейському Союзі (ЄС), є приведення національних стандартів регулювання діяльності в різних сферах суспільного життя до розроблених в Європі принципів. В рамках такої діяльності, особливо в такому специфічному секторі, як засоби масової інформації (ЗМІ) треба відзначити на тісний взаємозв'язок діяльності ЄС і Ради Європи (РЄ), які спільними зусиллями, доповнюючи один-одного розробляють європейський інформаційний простір. В цьому взаємному симбіозі РЄ відіграє ключову роль у формуванні демократичних стандартів діяльності журналістів і

ЗМІ, а ЄС регулює переважно економічні аспекти. ЄС неодноразово підкреслював роль РЄ в підтриманні європейських стандартів ЗМІ: "Рада Європи відіграє важливу роль у встановленні стандартів для свободи ЗМІ та плюралізму, і співпраця з цим органом повинна бути постійною і розширюватися" [1]. Хоча за невеликим виключенням правові акти РЄ не мають обов'язкової юридичної сили, як акти ЄС, але вони мають важливе політичне значення завдяки своєму конкурентному характеру, а також високому урядовому рівню (у випадку, коли вони приймаються Комітетом Міністрів), на якому вони приймаються. Рекомендації та інші документи РЄ

часто використовуються також при тлумаченні якихось занадто коротких положень, які містяться в обов'язкових договорах, та отримують деяку юридичну силу у зв'язку з такими договорами [2, с. 108]. Тому, не дивно, що в Угоді про асоціацію України з ЄС (2014) в рамках співпраці в аудіовізуальній сфері особливо відзначено потребу діяльності журналістів "відповідно до європейських стандартів, зокрема стандартів Ради Європи" [3] (ст. 396.2). Причому, ця стаття вже набула чинності враховуючи рішення про тимчасове застосування цілого ряду норм Угоди про асоціацію з 1 листопада 2014 р.

Проводячи аналіз актів прийнятих в рамках ЄС і РЄ можна виділити цілий ряд принципів на яких базується інформаційна діяльність в Європі, які ми і коротко проаналізуємо.

Загальним принципом є свобода слова, що реалізується в рамках Європейської конвенції з прав людини (1950) (ЄКПЛ) (ст. 10.1), яка є рівноваженою обов'язками і відповідальністю, які передбачають умови, обмеження або санкції, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського спокою, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я або моралі, для захисту репутації або прав інших осіб, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості судів (ст. 10.2). Принцип свободи преси і свободи вираження поглядів ЗМІ безпосередньо закріплено з документів ЄС в Хартії основних прав Європейського Союзу (ст. 11). На виконання цієї норми і власне цього документу і направлено дію ключової директиви ЄС в сфері ЗМІ – № 2010/13/ЄС "Про аудіовізуальні послуги" (2010) (далі – Директива 2010 р.) [25].

Принцип відповідальності держави-члена, з території якої здійснюється трансляція, перевіряти відповідність трансляції законодавству ЄС (п. 36 Директиви 2010 р.).

Принцип свободи надання транскордонних аудіовізуальних послуг в державах-членах ЄС: "Держави-члени забезпечують свободу отримання і не перешкоджають ретрансляванню на своїй території аудіовізуальних медіа послуг з інших держав-членів" (ст. 3 Директиви 2010 р.). Крім того, "держави-члени зобов'язані запобігати будь-яким діям, що перешкоджають вільному руху та продажу телевізійних програм або сприяють створенню ринкових переваг, що може призвести до обмеження плюралізму та свободи інформації на телебаченні та в інформаційному секторі в цілому" (п. 8 Директиви 2010 р.). В той же час, можливе запровадження обмежень для телевізійного мовлення: в разі пропаганди ворожнечі і расової ненависті (ст. 6), розтління неповолітніх (ст. 27). При цьому при регулюванні використання радіочастотного спектра необхідно враховувати цілі громадських інтересів, таких як медіа-плюралізму а, отже, він не можуть бути піддані суто ринковому регулюванню. Європарламент вважає, що держави-члени повинні продовжувати нести відповідальність за прийняття рішення про виділення частот для задоволення конкретних потреб суспільства зокрема щодо збереження та заохочення плюралізму засобів масової інформації (п. 43) [4, с. 85]. В дещо іншому вигляді цей принцип викладено у Європейській конвенції про транскордонне телебачення (1989): заборона державам перешкоджати свободі прийому й не обмежувати ретрансляцію на своїх територіях програмних послуг, які відповідають умовам цієї Конвенції (ст. 4). Тобто, тут мова йде лише про заборону обмеження передачі телевізій-

них програмних послуг, а не будь-яких аудіовізуальних послуг, як в Директиві 2010 р.

Принцип заборони цензури в ЗМІ (Рада Європи. Комітет міністрів. Декларація "Про свободу вираження поглядів та інформації", 1982). У деяких актах зазначено, що як форми цензури розглядаються "насильство й убивство", а також такі форми як "погрози, залякування, довільне закриття випуску газет і журналів, відключення електроенергії, поліцейські обшуки й конфіскація матеріалів, пошкодження засобів друку або телевізійних чи радіопередавачів, великі податки, монополія на папір і розповсюдження, нерівноправні умови для державних і опозиційних засобів масової інформації, а також тиск на рекламодавців" (Рекомендація ПА РЄ 1506 (2001) Свобода вираження поглядів й інформації в ЗМІ у Європі). Крім того, головна ідея, що пронизує Декларацію Ради Європи про свободу спілкування в мережі Інтернет 2003 р., полягає в тому, що Всесвітня Мережа не повинна піддаватися більш суворим обмеженням, ніж ті, що характерні для звичайних засобів масової інформації, а будь-яка цензура в Мережі може бути лише добровільною.

Важливим, застосовним в регулюванні аудіовізуальної діяльності, є принцип країни походження з метою забезпечення правової визначеності для провайдерів та для забезпечення вільного руху інформації та аудіовізуальних програм на внутрішньому ринку (п. 33 Директиви 2010 р.). В той же час, коли телемовник, знаходячись під юрисдикцією однієї з держав-членів, спрямовує телевізійну трансляцію повністю або переважно на територію іншої держави-члена, можна вимагати від держав-членів взаємовигідного вирішення питання, а, в разі ухилення, застосування кодифікованої практики Суду у поєднанні з більш ефективною процедурою, що враховує інтереси держави-члена, не піддаючи сумніву відповідність застосування принципу країни походження. Принцип країни походження має застосовуватися як до доступу, так і до передачі коротких уривків. У випадку транскордонної трансляції це означає послідовність у застосуванні різних законів. По-перше, у частині доступу до коротких уривків застосовується закон держави-члена, у якій розташовується телемовник, що подає сигнал (тобто, надає доступ). Це, як правило, держава-член, в якій відбувається дана подія. У випадку, якщо держава-член створила аналогічну систему доступу до даної події, застосовується закон цієї держави-члена. По-друге, у частині передачі коротких уривків, застосовується закон тієї держави-члена, у якій розташовується телемовник, який їх передає (п. 55).

Іншим принципом є юрисдикція лише однієї держави-члена щодо провайдера медіа послуг у зв'язку з наданням послуг (п. 35 Директиви 2010 р.). Цікаво, що провайдер вважається таким, що підпадає під юрисдикцію в дуже широкому колі випадків починаючи від розташування в такій державі головного офісу і аж до використання супутникових потужностей, що належать цій державі-члену (ст. 2). Але в разі, якщо аудіовізуальні медіа послуги призначені виключно для отримання в третій країні, то механізми законодавства ЄС не застосовуються (ст. 2.6).

Принцип протидії концентрації ЗМІ в руках невеликої кількості власників. Як зазначав Європарламент "концентрація власності породжує підвищену залежність працівників засобів масової інформації від власників великих підприємств ЗМІ [4, с. 85]". Хоча концентрація в сфері ЗМІ має позитивні переваги (збереження ЗМІ під загрозою закриття, створення груп, здатних протистояти міжнародній конкуренції, і т.д.), феномен

концентрації ЗМІ може перетнути ту межу, за якою плюралізм джерел інформації (свобода інформації та вираження думок) може виявитися під загрозою. Тому, пропонується "забезпечити плюралізм медіаринку завдяки відповідним антимонопольним заходам, зокрема справедливості в доступі до цифрових радіо- й телевізійних передавальних пристроїв, і використати відповідні міжнародні механізми", а також існування широкого кола незалежних і автономних ЗМІ (РЄ. Рекомендація 1589 (2003) Свобода вираження поглядів у ЗМІ в Європі; РЄ. Комітет міністрів. Декларація "Про свободу вираження поглядів та інформації" (Ухвалена Комітетом міністрів 29 квітня 1982 р. на 70-й сесії). Більше того, безжальна конкуренція між медіа-установами піддає редакційні ради зростаючому тиску задля забезпечення негайного висвітлення ними подій за рахунок недостатньо глибокого аналізу й дослідження цих подій. Обмеження редакційних бюджетів і нова політика власності призводять до зниження редакційних стандартів і зростання довіри до незалежних журналістів, а отже, зменшується професійна відповідальність. З іншого боку, журналісти, які працюють, піддаються цензурі та нерідко зазнають обмежень у вираженні поглядів з боку працевлагодівців (власників чи голів компаній мовлення, редакторів газет), котрі нав'язують власну думку, політичні або комерційні інтереси, що шкодять особистості журналіста, його імені й професійній відповідальності (РЄ. Парламентська асамблея. Рекомендація 1506 (2001) Свобода вираження поглядів й інформації в ЗМІ у Європі). При цьому треба зазначити, що законодавство ЄС про конкуренцію дещо обмежене у своїй здатності вирішувати проблеми концентрації ЗМІ, тому що концентрація власності на ЗМІ у вертикальній і горизонтальній площині в нових державах-членах не досягнули фінансового порогу, при якому застосовуватиметься законодавство ЄС про конкуренцію. В цьому сенсі Європарламент загалом "Закликає розкрити права власності на всі ЗМІ, щоб допомогти домогтися більшої прозорості щодо цілей мовника і видавця" (п. 35) [4, с. 85].

Принцип відповідності рекламної і спонсорської діяльності у ЗМІ певним загальноєвропейським мінімальним правилам і стандартам, та право держав-членів залишити за собою можливість зі встановлення детальніших і суворіших правил, а в деяких випадках – визначати різні умови для телемовників, що знаходяться під їх юрисдикцією (п. 83 Директиви 2010 р.; РЄ. Парламентська Асамблея. Рекомендація 926 (1981) питання кабельного телебачення і прямого супутникового мовлення; РЄ. Парламентська Асамблея. Рекомендація 952 (1982) міжнародні засоби захисту свободи вираження думок шляхом регулювання комерційної реклами) або загалом "введення обов'язкового кодексу поведінки для комерційної реклами" (РЄ. Парламентська Асамблея. Рекомендація 952 (1982) міжнародні засоби захисту свободи вираження думок шляхом регулювання комерційної реклами). Європейським принципом рекламної діяльності в аудіовізуальних ЗМІ є надавати перевагу включенням реклами між програмами, обмежуючи тим самим можливість втручання в кінематографічні твори та телевізійні фільми, а також в деякі види програм, які потребують особливого захисту (п. 86 Директиви 2010 р.). У зв'язку зі збільшенням можливостей глядачів уникати реклами за рахунок використання новітніх технологій, таких, як цифрові персональні відеоманіфони, та збільшенням кількості каналів, детальне регулювання процесу включення рекламних роликів з метою захисту глядачів не виправдовує себе. Незва-

жаючи на недопустимість збільшення допустимої погодинної реклами, ця Директива забезпечує телемовникам гнучкість у питаннях включення реклами, у випадку, якщо це не порушує цілісності програми (п. 85). Час, відведений на трансляцію телевізійних рекламних спотів і сюжетів телепродажу, не повинен перевищувати 20% у межах години, в тому числі у "прайм-тайм" (п. 87). Заборонено використання прихованої аудіовізуальної комерційної реклами (п. 90). Діяльність в напрямі заборони продакт-плейсменту в аудіовізуальних ЗМІ (п. 92). Раніше, в рішеннях РЄ встановлювалася "заборона вводити в оману, прихованої та підсвідомої реклами або повідомлень" (РЄ. Парламентська Асамблея. Рекомендація 952 (1982) про міжнародні засоби захисту свободи вираження думок шляхом регулювання комерційної реклами). В рамках Європейської конвенції про транскордонне телебачення (1989) встановлено загальні стандарти щодо програмування, з метою поважати інтереси споживачів та редакційну незалежність мовника. Вони також мають відповідати низці інших правил, що стосуються форми та презентації (зокрема, ідентифікації і відокремлення від інших частин програмної послуги), способів їх введення, та максимальної тривалості реклами (максимум 15 % щоденно від часу передачі з можливістю максимум 20 %, послуг телемагазину) (ст. 11-16). Встановлено правила спонсорських контрактів з ідентифікації спонсора, щодо відсутності впливу з боку спонсора на зміст і розклад програм, заборона рекламних посилок в програмі конкретних продуктів і послуг спонсора, заборона спонсорства новини і програми про поточні події або особам, чия продукція або послуги не можуть рекламуватися відповідно до Конвенції (ст. 17-18). Варто відзначити, що на практиці часові рамки рекламного часу часто порушуються, що викликало відповідну реакцію Європарламенту: "Закликає Комісію та держави-члени, спостерігати за суворим застосуванням правил, передбачених у Директиві "Телебаченні без кордонів" щодо рекламного часу на радіо та телебаченні і телемагазинів" [5, с. 415].

В ЄС діє принцип заборони реклами і спонсорства сигарет та інших тютюнових виробів у друкованих ЗМІ, під час надання інформаційних послуг та радіомовлення (Директива 2003/33/ЄК від 26 травня 2003 р. про зближення законів, постанов та адміністративних положень держав-членів у сфері реклами і спонсорства тютюнових виробів [6, с. 16]). Він має певні особливості у зв'язку з наданням аудіовізуальних медіа послуг: заборона всієї аудіовізуальної комерційної реклами сигарет та інших тютюнових виробів, включаючи її непрямі форми, які, прямо не називаючи тютюнові вироби, намагаються обійти заборону на аудіовізуальну комерційну рекламу для сигарет та інших тютюнових виробів шляхом використання торгових знаків, символів та інших виразних характеристик тютюнових виробів або підприємств, чия основна або відома діяльність включає виробництво чи торгівлю такою продукцією (п. 88 Директиви 2010 р.). У Європейській конвенції про транскордонне телебачення (1989 р.) також однозначно заборонена реклама й телепродаж тютюнових виробів (ст. 15.1). В Рекомендації Комітету міністрів РЄ № R (86) 14 про складання стратегій по боротьбі з курінням, алкоголем та наркотичною залежністю у співпраці з зацікавленими особами і ЗМІ (1986 р.) міститься заклик до обмежувальної практики в державах-членах щодо реклами вищезгаданих продуктів. При цьому, стосовно телевізійної реклами алкогольної продукції мають бути лише визначені "чіткі критерії" (п. 89 Дирек-

тиви 2010 р.) або "висловлена стурбованість" з приводу самого її існування (Рекомендація ПА РЄ 952 (1982) міжнародні засоби захисту свободи вираження думок шляхом регулювання комерційної реклами). В рамках Європейської конвенції про транскордонне телебачення (1989 р.) встановлено певні критерії для реклами й телепродажу алкогольних напоїв усіх різновидів: а) вони не повинні бути особливим чином призначені для неповнолітніх, і жодна особа, яка пов'язана з уживанням алкогольних напоїв у рекламі або в телепродажу, не повинна здаватися неповнолітньою;

б) вони не повинні асоціювати вживання алкоголю з фізичними досягненнями, чи водінням автомобілю;

с) вони не повинні заявляти, що алкогольні напої мають лікувальні властивості, що вони мають стимулюючий, чи заспокійливий ефект, або можуть допомагати у вирішенні особистих проблем;

д) вони не повинні заохочувати до надмірного вживання алкогольних напоїв, чи представляти утримання та помірність їхнього вживання у негативному світлі;

е) вони не повинні надто підкреслювати наявність алкоголю в напоях (ст. 15.2).

Принцип обмеження рекламування у друкованих ЗМІ лікарських засобів (Ст. 88 (1) Директиви 2001/83/ЄК від 6 листопада 2001 р. про Кодекс Співтовариства стосовно лікарських засобів, призначених для споживання людиною; ст. 21 Директиви 2010 р.). Заборона всієї аудіовізуальної комерційної реклами лікарських засобів і медичних послуг, які на території держави-члена, під юрисдикцією якої знаходиться провайдер медіа послуг, можна придбати лише за рецептом (п. 89). У Європейській конвенції про транскордонне телебачення (1989) заборонена реклама лікарських засобів і медичних послуг, які на території Сторони, що здійснює трансляцію, можна придбати лише за медичним рецептом, а також телепродаж лікарських засобів і медичних послуг. (ст. 15.3 і 15.5). Реклама всіх інших лікарських засобів і медичних послуг повинна чітко відрізнятися як така, що повинна бути достовірною та правдивою, перевірятися й відповідати вимозі захисту людини від шкоди (ст. 15.4).

Характерною ознакою демократичності функціонування ЗМІ є дотримання принципу плюралізму. В рамках свободи інформації, захищеної в ст. 11 Хартії основних прав Європейського Союзу, вказано також на повагу до плюралізму ЗМІ. Рада ЄС відзначає, що прозорість власності ЗМІ та джерел фінансування необхідні з метою забезпечення свободи і плюралізму ЗМІ [1]. Своєю чергою Комісія ЄС відзначала, що концепція плюралізму ЗМІ не може бути обмежена до питання про концентрацію власності компаній, але також включає в себе питання, пов'язані з послугами громадського мовлення, політичної влади, конкуренції в економіці, культурної різноманітності, розвитку нових технологій, прозорості і умов роботи журналістів в Союзі [7]. Рамки підтримки плюралізму ЗМІ в ЄС проходять в двох напрямках: • По-перше, через засоби правового захисту доступу, що обмежує ринкову владу тих, хто контролює доступ до мережі або пов'язаних об'єктів. • По-друге, через гарантії забезпечення основних інтересів користувачів, які не будуть гарантовані ринковими методами [8, с. 4]. В Директиві 2010 р. відзначено, що принцип плюралізму, полягає у різноманітті виробництва новин і програм у Союзі. Своєю чергою РЄ постійно у різних формах наголошує на необхідності плюралістичного змісту ЗМІ. В першу чергу важливим є право власності на структури ЗМІ і відносини непрямого контролю на ними. Так, в Європейській конвенції про транскордонне

телебачення зустрічається норма про прозорість ЗМІ (ст. 6), а пізніше було прийнято Рекомендації Комітету міністрів № R(94)13 "Про заходи щодо сприяння прозорості ЗМІ" від 22 листопада 1994 р. в рамках яких передбачено певні керівні принципи щодо забезпечення прозорості діяльності ЗМІ: Доступ громадськості до основної інформації про ЗМІ (принц. 1); право на обмін інформацією про прозорість ЗМІ між національними органами влади різних держав (принц. 2); розкриття інформації про ліцензії на мовлення, та її різні категорії (принц. 3-5); Особливості розкриття інформації у секторі преси (принц. 6) [9]. У Рекомендації № R(99)1 Комітету міністрів РЄ "Про заходи щодо сприяння плюралізму в ЗМІ" від 19 січня 1999 р. підкреслюється, що така вимога продиктована статтею 10-ю Європейської конвенції з прав людини, у якій гарантується свобода вираження поглядів та інформації, а також принципами, що містяться у деклараціях і резолюціях, ухвалених на 3-й, 4-й, 5-й конференціях міністрів з питань політики в галузі ЗМІ. З метою сприяння плюралізму Комітет міністрів рекомендує урядам держав-членів проаналізувати заходи, окреслені в цьому документі і в пояснювальній записці до нього, щодо їх включення до національного законодавства і запровадження їх на практиці. Важливою є і вимога щодо системного оцінювання ефективності заходів, спрямованих на розвиток плюралізму та механізмів, які протидіють концентрації ЗМІ [10, с. 57]. У пояснювальній записці до цієї Рекомендації [11, с. 1-2] з'ясовується саме поняття "плюралізм у ЗМІ", яке "слід розуміти як розмаїття продукції ЗМІ (що звичайно називається структурним плюралізмом) і різноманітність типів і змісту (поглядів і думок), які подаються громадськості" [12, с. 204].

Принцип захисту неповнолітніх від небезпечного контенту у ЗМІ. Однією з головних проблем в регулюванні мережі Інтернет, що стоять перед ЄС є різне законодавство країн-учасниць, однак є єдиний пункт, який заборонений у всіх законодавствах країн-учасниць – це дитяча порнографія. У Директиві 2010 р. ЄС висловив побоювання з приводу присутності небезпечного контенту в аудіовізуальних медіа послугах, включно з комерційними аудіовізуальними повідомленнями. В той же час такий захист повинен бути ретельно збалансований з основоположним правом на свободу вираження поглядів, як це визначено в Хартії основних прав Європейського Союзу (п. 59). Аналогічно встановлено заборону розповсюдження провайдерів медіа послуг, які перебувають під юрисдикцією держав-членів, дитячої порнографії (Рамкове рішення Ради 2004/68/ІНА від 22 грудня 2003 року про боротьбу із сексуальною експлуатацією дітей і дитячою порнографією [13, с. 44]). Варто зазначити, що такий захист не обов'язково передбачає цензурні чи квазіцензурні заходи – "не вимагає обов'язкового вжиття заходів щодо захисту цих інтересів шляхом попередньої перевірки державними органами аудіовізуальних медіа послуг" (п. 62 директиви 2010 р.). Аналогічні пропозиції було ухвалено і в рамках РЄ. Так, у Рекомендації № R (84) 3 Комітету Міністрів РЄ про принципи телевізійної реклами, урядам держав-членів було рекомендовано, що в рекламі з використанням дітей не повинно завдаватися шкоди їх інтересам і повинні поважатися їх фізичні, психічні і моральні особливості. У Рекомендації 996 (1984) щодо діяльності, пов'язаної з ЗМІ, ПА РЄ рекомендувала регулювати "якість змісту та заходів з розподіл відеокасет, що зображують насильство і жорстокість, та ймовірно, матимуть згубний вплив на дітей і підлітків" (п. 9.с).

Згодом у своїй Рекомендації 1067 (1987) про культурний вимір телерадіомовлення в Європі, Парламентська Асамблея РЄ (ПА РЄ) запропонувала Комітету міністрів "прискорити і активізувати роботу над керівними принципами для зниження насильства, жорстокості і порнографії... не тільки в відеограмі, але в мовленні в цілому". Крім того, Шістнадцята конференція міністрів юстиції країн Європи (Лісабон, червень 1988 р.) висловила стурбованість у зв'язку з проблемою порнографії за участю дітей і молодих дорослих (Резолюція № 3). У підсумку Комітет міністрів РЄ прийняв Рекомендацію № R (89) 7 про принципи відеограм, що мають сильний, жорстокий або порнографічний зміст. Рекомендація підкреслює необхідність для держав-членів, з метою захисту неповнолітніх, вжити заходів по відношенню до розподілу відеограм, що мають насильницький, жорстокий або порнографічний зміст, а також таких, що заохочують до зловживання наркотиками. В розвиток цієї норми у Рекомендації Rec (2007) 11 Комітету Міністрів РЄ державам-членам про заохочення свободи вираження думок та інформації в новому інформаційному та комунікаційному середовищі міститься пропозиція розробити загальні стандарти і стратегії для забезпечення прозорості та надання інформації, рекомендацій і допомоги окремим користувачам технологій і послуг, що стосуються, зокрема, блокування доступу і фільтрації контенту та послуг щодо права на отримання та поширення інформації. А в спеціальній рекомендації Rec (2006) 12 Комітету Міністрів РЄ щодо розширення прав і можливостей дітей у новому інформаційному та комунікаційному середовищі, підкреслюється важливість інформаційної грамотності та підготовки стратегій для дітей, щоб вони могли краще зрозуміти і мати справу з вмістом (наприклад насильством і самоушкодженням, порнографією, дискримінацією та расизмом) і поведінкою (наприклад, грумінгом, залякуванням, переслідуванням), що несе ризик заподіяння шкоди, сприяючи тим самим більшому відчуттю впевненості, благополуччя і поваги до інших у новому інформаційному та комунікаційному середовищі. В іншому документі відзначено, що контент, який стосується дітей, може завдати їм шкоди, як у сьогоднішньому, так і в майбутньому. Виходячи з цього, не повинно бути тривалої або постійної доступної реєстрації контенту про дітей або створеного дітьми, який загрожує їх гідності, безпеці або приватному життю, або іншим чином робить їх уразливими в даний час або на більш пізньому етапі їхнього життя. При цьому захист дітей не повинен обмежувати їх свободу вираження поглядів та право шукати та отримувати інформацію. ЗМІ можуть сприяти створенню безпечних просторів ("садиб, обнесених стіною"), а також інших інструментів, що полегшують доступ до веб-сайтів і контенту, призначеного для дітей [14]. Своєю чергою Керівництво щодо інтернет-фільтрів (2008) розроблене Комітетом Міністрів РЄ, закликає до розробки "розумних" інтернет-фільтрів, яка можна було б адаптувати для контролю за рухом дитини, в той же час, забезпечуючи, що фільтрація не відбувається, коли зміст контенту не є шкідливим [15]. Питання про транскордонні програмні послуги насильницького характеру також обговорюється в ст. 7 Європейської конвенції про транскордонне телебачення. В рамках обов'язків мовника, Конвенція вимагає, щоб під час надання послуг транскордонних програм поважали людську гідність і основні права інших, а особливо вони не містити порнографію. Що стосується конкретного питання про насильство, то передбачено, що програмні послуги не повинні "надмірно виділяти насильство і

сприяти підбурюванню до расової ненависті" [16]. В підсумку, у Керівництві з прав людини для інтернет-користувачів (2014) РЄ вказала на ще одну загрозу для дітей в Інтернеті: "створений контент може бути доступний по всьому світу і може поставити під загрозу вашу гідність, безпеку та конфіденційність чи інакшим чином бути шкідливим для вас або ваших прав в даний час або на більш пізньому етапі у вашому житті" [17].

Принцип захисту авторського і суміжних прав в процесі здійснення діяльності ЗМІ. Захист прав інтелектуальної власності, де б то не було – в цифровому або нецифровому середовищі, не може розглядатися як основоположний принцип, що має рівновелику вагу з конститутивними принципами сучасної демократії. Захист прав інтелектуальної власності – це всього лише один з обов'язків держав, що виникає з міжнародно-визнаного права людини на захист моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з будь-якими науковими, літературними чи художніми працями, автором яких вона є (ст. 15.1.с Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права), а також масиву міжнародних угод у сфері інтелектуальної власності [18]. Зокрема, існує Європейська угода про захист телевізійних передач (1960). Вона захищає право організації ефірного мовлення на свої телевізійні програми, коли вони повторно транслюються, розподілені по кабелю, доводяться до відома громадськості або записані в іншій країні. Телерадіомовні організації не тільки мають право дозволяти або забороняти ретрансляцію, розподіл по кабелях і т. д. своїх програм. Угода передбачає заходи для кращого захисту суміжних прав виконавців та виробників фонографічних записів. Протокол до Угоди, прийнятий 1965 р. закликає Договірні Сторони приєднатися до Конвенції про захист прав виконавців, виробників фонограм та радіомовних організацій, підписаної в Римі 26 жовтня 1961 під егідою МОП, ЮНЕСКО та ВОІВ. Іншою є Європейська конвенція з питань авторського права і суміжних прав в рамках транскордонного мовлення з супутнику (1994). Стороною цієї конвенції є також ЄС. Конвенція приймає в якості відправної точки той факт, що при передачі радіо чи телевізійних програм супутником можуть виникнути юридичні труднощі щодо тих осіб, які мають права на твори та інші акти, передані в програмних послугах. Телекомпанії необхідно знати, яке національне законодавство буде застосовуватися до її відносин з правопласниками. Це особливо вірно у випадках "делокалізації", коли телекомпанія має свій штаб і основні види діяльності в одній країні, але передає сигнали програми через супутник на території іншої країни. Зокрема, Конвенція вказує на критерії визначення застосовуваного права для передачі в умовах, які можна порівняти з прямим мовленням через супутник. Конвенція також визначає засоби набуття права на твори, використовувани для мовлення за допомогою супутників. Крім того, і на основі існуючих міжнародних конвенцій, Рада Європи встановлює мінімальний рівень гармонізації захисту різних категорій правопласників (авторів, композиторів, аудіовізуальних виробників, виконавців, виробників фонограм, організацій ефірного мовлення). Мета полягає в тому, щоб уникнути відмінності у правових системах, які могли б завдати шкоди художній творчості і вираженню. Крім того, ряд актів спрямований на протидію відео піратству. Зокрема, у Рекомендації № R (95) 1 про заходи проти відео і аудіо-візуального піратства, прийнятій Комітетом Міністрів РЄ (1995 р.) пропонується ряд конкретних заходів правового, технічного та освіт-

нього характеру, які враховують транснаціональний характер цього явища. Рекомендація спрямована, перш за все, на те щоб допомогти національним юристам у боротьбі з піратством. В деяких країнах суддям не вистачає необхідного навчання та інформації для боротьби з піратством. ЄС поширює це право також на ЗМІ в інтернет-просторі: "Підтримує захист авторських прав на рівні інтернет-ЗМІ, щодо третіх сторін, які мають вказати джерело" [4, с. 85].

Принцип специфічної відповідальності ЗМІ. Як зазначено в резолюції ПА РЕ "Про журналістську етику" (1993), професія журналіста включає права і обов'язки, свободи і відповідальність. При цьому, журналісти не повинні змінювати правдиву, об'єктивну інформацію або чесні думки, або використовувати їх для цілей масової інформації, в спробі створити або формувати громадську думку, так як їхня легітимність спирається на ефективну повагу до основного права громадянина на інформацію в рамках поваги до демократичних цінностей [19]. За визначенням ЄСПЛ інформація є швидкоплинним товаром [20]. За таких обставин на журналіста не може бути покладено обов'язок доказування абсолютної правдивості інформації – як, наприклад, на сторону обвинувачення покладено обов'язок щодо доказування вини підсудного в кримінальному судочинстві. Журналіст не має таких коштів, якими володіють органи досудового слідства – ні владних повноважень, ні процесуального примусу [21, с. 23]. Саме з такого визначення задач преси виходив ЄСПЛ, коли визнавав, що журналіст може ґрунтуватися на чутках, якщо йдеться про суспільно значущої теми, навіть якщо інформацію неможливо перевірити іншим способом, але кількість чуток достатня, щоб можна було допустити, що вони мають під собою підставу [22]. Наприклад, ЄСПЛ у своєму рішенні по Справі Салов проти України [23], зазначив, що сама по собі стаття 10 Конвенції не забороняє обговорення або поширення отриманої інформації, навіть якщо виникають суттєві сумніви в її достовірності. Якби це було не так, то це означало б, що люди були б позбавлені права виражати свої погляди і думки про заяви, зроблені у ЗМІ, що накладало б необґрунтовані обмеження на свободу вираження, гарантовану статтею 10 Конвенції. Різного роду міжнародні політичні документи останніх років, що стосуються відповідальності в галузі масової інформації, звернені в основному безпосередньо до засобів масової інформації і визначають їх відповідальність перед світовим співтовариством у цілому. Цей факт відображає ту реальну роль, яку відіграють засоби масової інформації сьогодні в розвитку міжнародних інформаційних відносин, і свідчить про існування відповідальності самих засобів інформації, що не виключає відповідної міжнародно-правової відповідальності держав. У даному ж випадку мова йде не про міжнародно-правові форми відповідальності, а, швидше, про етичний принцип, згідно з яким кошти інформації несуть моральну відповідальність перед своєю аудиторією [24]. Наприклад, існує право особи на відповідь та журналістів на захист від дифамачії. В рамках Директиви 2010 р. надано кілька видів відповідальності. Специфічним видом відповідальності для ЗМІ тут є "редакційна відповідальність" – здійснення ефективного контролю за відбором програм та за організацією у вигляді хронологічного розкладу для телевізійного мовлення. Редакційна відповідальність не обов'язково передбачає будь-яку юридичну відповідальність за зміст послуг, що надаються згідно з національним законодавством (ст. 1с).

Таким чином, при порівняльному аналізі актів, прийнятих в рамках РЕ і ЄС, ми можемо вивести цілий ряд принципів на яких базується діяльність в сфері ЗМІ в Європі: загальний принцип – свобода слова; принцип відповідальності держави-члена, з території якої здійснюється трансляція, перевіряти відповідність трансляції законодавству ЄС; принцип свободи надання транскордонних аудіовізуальних послуг у державах – членах ЄС; принцип заборони цензури в ЗМІ; принцип регулювання аудіовізуальних послуг за країною походження послуг; юрисдикція лише однієї держави-члена щодо провайдера медіа послуг; принцип протидії концентрації ЗМІ; принцип відповідності рекламної і спонсорської діяльності у ЗМІ загальноєвропейським мінімальним правилам і стандартам; принцип заборони реклами і спонсорства сигарет та інших тютюнових виробів у друкованих ЗМІ, під час надання інформаційних послуг та радіомовлення; принцип обмеження рекламування у друкованих ЗМІ лікарських засобів; принцип плюралізму ЗМІ; принцип захисту неповнолітніх від небезпечного контенту у ЗМІ; принцип захисту авторського і суміжних прав в процесі здійснення діяльності ЗМІ; принцип спеціальної відповідальності ЗМІ.

Список використаних джерел

1. Conclusions of the Council and of the Representatives of the Governments of the Member States, meeting within the Council, on media freedom and pluralism in the digital environment 2014/C 32/04 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:JOC_2014_032_R_0006_01&id=243.
2. Кукіна З. О. Правові стандарти і практика регулювання діяльності засобів масової інформації в міжнародному праві. Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / З. О. Кукіна. – К., 2013. – 200 с.
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (2014 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_%28body%29.pdf.
4. European Parliament resolution of 25 September 2008 on concentration and pluralism in the media in the European Union (2007/2253(INI)) // Official Journal. – 2010. – CE 8. – P. 85.
5. The European Parliament. Resolution on the impact of new technologies upon the press in Europe // Official Journal. – 1997. –CE 339. – P. 415.
6. Directive 2003/33/EC of the European Parliament and of the Council of 26 May 2003 on the approximation of the laws, regulations and administrative provisions of the Member States relating to the advertising and sponsorship of tobacco products // Official Journal. – 2003. – L 152. – P. 16.
7. Commission staff working document 'Media pluralism in the Member States of the European Union (SEC(2007)0032) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/registre/docs_autres_institutions/commission_europeenne/sec/2007/0032/COM_SEC%282007%290032_EN.pdf
8. European Commission 'Issues Paper for the Liverpool Audiovisual Conference: Media Pluralism. – What should be the European Union's role? – Brussels : DG Information Society and Media, 2005. – P. 4.
9. Council of Europe. Committee of Ministers. Recommendation No. R (94) 13 on measures to promote media transparency (1994) [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/Doc/CM/Rec\(1994\)013&ExpMem_en.asp#TopOfPage](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/Doc/CM/Rec(1994)013&ExpMem_en.asp#TopOfPage).
10. Стандарти Ради Європи у сфері медіа // Законодавчий бюлетень: IREX U-Media. – К., 2005. – 86 с.
11. Пояснительная записка к Рекомендации № R(99)1 по мерам, способствующим плюрализму СМИ // Законодательство и практика средств массовой информации: Тематическое приложение. – М., 1999. Вып. 6-7, 8. – С. 1-4.
12. Присяжний П. Правові стандарти Ради Європи щодо плюралізму ЗМІ: відображення в українському законодавстві та дотримання в національному інформаційному просторі / П. Присяжний // Теле- та радіожурналістика. – 2013. – Вип. 12. – С. 202-211.
13. Council framework Decision 2004/68/JHA of 22 December 2003 on combating the sexual exploitation of children and child pornography // Official Journal. – 2004. – L 13. P. 44.
14. Рекомендация CM/Rec(2011)7 Комитета министров государств-членам о новом понятии СМИ (2011 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://lab314.brsu.by/kmp-lite/kmp2/Media/MediaLibrary/CM%20Rec\(2011\)7%20new%20notion%20of%20media.pdf](http://lab314.brsu.by/kmp-lite/kmp2/Media/MediaLibrary/CM%20Rec(2011)7%20new%20notion%20of%20media.pdf).
15. Recommendation CM/Rec(2008)6 of the Committee of Ministers to member states on measures to promote the respect for freedom of expression and information with regard to Internet filters [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Rec\(2008\)6](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Rec(2008)6)

&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=COE&BackColorInternet=9999C
C&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75.

16. Европейська конвенція про транскордонне телебачення (1989 р.) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_444/conv.

17. Recommendation CM/Rec(2014)6 of the Committee of Ministers to member States on a Guide to human rights for Internet users (2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=2184807&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383>.

18. Шугуров М.В. "Группа восьми" (G8) и дилеммы глобального управления Интернетом: международно-правовой аспект [Електронний ресурс] / М. В. Шугуров // Право и политика. – 2012. – № 6. – Режим доступу: http://old.nbpublish.com/view_post_311.html.

19. European Parliament resolution of 25 September 2008 on concentration and pluralism in the media in the European Union (2007/2253(INI)) // Official Journal. – 2010. – CE 8. – P. 85.

20. Resolution 1003 (1993) on the ethics of journalism [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta93/ERES1003.htm>.

21. Дело Обсервер и Гардиан против Соединенного Королевства, 26 ноября 1991, жалоба № 13585/88 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://litigation.by/files/echr/ECHR_Observer_and_Guardian_v_The_United_Kingdom_26_11_1991.pdf.

22. Заец С. Право на ответ и право на опровержение в спорах о распространении недостоверной информации: анализ с точки зрения Конвенции о защите прав человека и основных свобод граждан / С. Заец // Международное право для защиты общественных интересов. Сборник материалов выпускников проекта "Дистанционное обучение адвокатов правам человека". – М.: Изд-во ООО "Микопринт", 2013. – С. 23.

23. Дело Торгер Торгерсон против Исландии, жалоба № 13778/88, постановление от 25 июня 1992 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.ru/documents/doc/6032305/6032305.htm>.

24. Дело "Салов против Украины" (Заявление № 65518/01) Постановление Суда (г. Страсбург, 6 сентября 2005 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mmdc.ru/praktika_evropejskogo_suda/praktika_po_st10_evropejskoj_konvencii/evrop_practice36/.

25. Ермичева Е. В. Международно-правовые аспекты деятельности средств массовой информации : дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.10 / Ермичева Е. В. – М., 2003. – 176 с.

26. Директива Европейского Парламенту та Ради Європи 2010/13/ЄС від 10 березня 2010 року про узгодження певних положень, визначених законами, підзаконними актами та адміністративними положеннями у державах-членах стосовно надання аудіовізуальних медіа послуг (Директива про аудіовізуальні медіа послуги) (кодифікована версія) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.medialaw.kiev.ua/laws/laws_international/157/.

Надійшла до редколегії 05.12.14

T. Терехова, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРИНЦИПОВ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ЕВРОПЕ

Исследуются установленные в ходе деятельности Европейского Союза и Совета Европы принципы деятельности СМИ. Установлено существование целого ряда таких принципов, которые содержатся в обязательных и рекомендательных актах ЕС и СЕ, подтвержденных в решениях европейских региональных судебных институтов.

Ключевые слова: принципы деятельности СМИ, право Европейского Союза, правовое регулирование деятельности средств массовой информации в ЕС, рекомендации Совета Европы.

T. Terekhova, Graduate student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

INTERNATIONAL FRAMEWORK OF PRINCIPLES OF MEDIA IN EUROPE

The paper investigates the principles of media established in the course of the European Union and the Council of Europe. The author identifies the existence of a number of such principles contained in the mandatory and recommended acts of the EU and the Council of Europe confirmed by the decisions of European regional judicial institutions.

Keywords: principles of media, European Union law, regulation of the media in the EU, Council of Europe recommendations.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Випуск 1(42)

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 11,16. Наклад 300. Зам. № 213-6717
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № МВ1.
Підписано до друку 23.09.13

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02